

LOCHINBEK AXMADALIYEV,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi
Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktoranti

“TAZKIRAI QAYYUMIY” ASARIDAN QO‘LYOZMA VA NASHR QIYOSI

(№17-34-fiqralar misolida)

Annotatsiya: Mazkur maqola Po‘latjon Qayyumiyning “Tazkirai Qayyumiy” asaridan o‘rin olgan №17-34-fiqralarning tazkira qo‘lyozma va nashri o‘rtasidagi matniy-qiyosiy tadqiqiga bag‘ishlangan. Qiyoslash tazkiraning qo‘lyozma va nashr variantlari o‘rtasida amalga oshirildi. Tabdil va nashrdagi imloviy o‘zgarishlar, uslubiy g‘aliliklar, xato berilgan ma‘lumotlar, tabdilda tushirib qoldirilgan o‘rinlar, akademik Aziz Qayumov tomonidan qo‘shib ketilgan ma‘lumotlar aniqlandi.

Kalit so‘zlar: tazkira, fiqra, matniy-qiyosiy tadqiq, qo‘lyozma, nashr, tabdil, xattot, litografiya, adabiyotshunoslik, avtograf, muzey, maqola, arxiv.

Аннотация: Данная статья посвящена текстуально-сопоставительному изучению стихов, посвященных №17-34 фикрасу из “Тазкирай Кайюми” Полатджона Кайюми. Было проведено сравнение рукописной и опубликованной версий тазкиры. Выявлены орфографические изменения в переводе и публикации, стилистические ошибки, ошибочная информация, пропущенные места в переводе, а также информация, добавленная академиком Азизом Кайюмовым.

Ключевые слова: тазкира, фикра, текстосопоставительное исследование, рукопись, публикация, перевод, каллиграф, литография, литературоведение, автограф, музей, статья, архив.

Annotation: This article is devoted to the textual-comparative study of the verses dedicated to №17-34-fikras’ from Polatjon Kayyumi’s “Tazkirai Kayyumi”. A comparison was made between the manuscript and published versions of the tazkira. Spelling changes in the translation and publication, stylistic errors, erroneous information, omitted places in the translation, and information added by academician Aziz Kayumov were identified.

Key words: tazkira, fiqra, textual-comparative study, manuscript, publication, translation, calligraph, lithography, literary studies, autograph, museum, article, archive.

Tazkiranavislik o‘zbek adabiyoti tarixining muhim bir qismini tashkil etadi. Ayni paytda Sharq adabiyotida tazkiranavislik uzoq an‘anaga ega bo‘lib, turli davrlar silsilasida tadrijiy takomil hosil qilgan. Tazkiranavislar ushbu janrni asrlar osha yashab kelishiga xizmat qilganlar. Mana shunday ulug‘ zotlardan biri Po‘latjon domulla Qayyumiy mazkur an‘anani XX asrning II yarmigacha yetib kelishida hissa qo‘shgan olimlardan biridir. “Tazkirayi Qayyumiy” mumtoz adabiyotimizning XI–XII asrlaridan yashab faoliyat yuritgan shoir-u adibla-

rimizdan tortib to tazkira yozib tugallanayotgan vaqt (1960-yil aprel)da barhayot bo'lgan, muallifga zamondosh ijodkorlargacha, jami 324 nafar qalam ahllari hamda ularning samarali va mazmundor ijodlari to'g'risida ma'lumot beradi.

Tazkiradan o'rin olgan Majlisiy, Shayboniy, Solih, Ubaydiy, Aziziy kabi mumtoz adabiyotimizning zabardast vakillariga bag'ishlangan fiqralarning tazkira qo'lyozma va nashri o'rta-sidagi diferensial tomonlarini kontekstual, qiyosiy tipologik, sistem-struktural metodlar asosida yoritishga harakat qilindi.

Olingan natijalar quyidagicha klassifikatsiya qilindi:

1. Tabdilda tushirib qoldirilgan ma'lumotlar.
2. Tazkirada xato berilgan ma'lumotlar.
3. Akademik Azizxon Qayumov qo'shib ketgan ma'lumot.
4. Qo'lyozma va nashrdagi uslubiy g'alizliklar.
5. Tabdil va nashrdagi imloviy farqlar.
6. Tazkira yozilishida tushirib qoldirilgan misra va baytlar.

Tabdilda tushirib qoldirilgan ma'lumotlar

1. "Shayboniynoma" 1904 nchi yilda Peterburg', hozirgi Leningrod shaharida I.Baraganskiy-ning tifugrofiyasida bosdirilmishdur" ma'lumotini berishda "1904 nchi yilda Peterburg'" jumlasidan nashrdan tushib qolgan (Q – №17, 37. N – №17, 48).

2. Turdi Farog'iyning Xo'jand hokimi Oqbo'tabiy himoyasiga olgani haqidagi ma'lumotlar orasida: "Ul himoyasiga qabul qildi. Bir-ikki yil bu atrofda yurub edi", faktlari nashrdan tushib qolgan (Q – №22, 47. N – №22, 58).

3. So'fi Olloyor asarlarini berishda: "“Murodu-l-orifiyn” nomli yana turkiy bir kitobi bordur” (Q – №23, 52. N – №23, 62).

4. Zaliliy haqida: "So'nggi ma'lumotlarga binoan, Yorkand shaharida Chiltan azizlar nomli qabristonda Zaliliyning maqbarasi bor emish. Ko'rganlardan: Mullo Ergashhoji xabar etdi – 13.06.1958" (Q – №30, 66. N – №30, 80).

5. Zaliliyning "Kirdiki, sha'ma birla majlis ichiga shahriyori...",-deb boshlanuvchi g'azali-ning 5-bayi:

"Goh Ka'ba tavaf etarman, gohi sharobxona,

Ilgimdadur xumorim, yo'q manda ixtiyori" (Q – №30, 71. N – №30, 85).

Tazkirada xato berilgan ma'lumotlar

1. "Muhammadsolih Buxoroda 1507 nchi yilda vafoti taxmin etiladur" (№17, 37. №17, 48). Keyingi izlanishlar Muhammadsolihning 1535-yilda Buxoroda 80 yoshida vafot etganini ko'rsatdi.

2. "Ubaydiy – bu kishi o'zbeklardan bo'lub, Muhammad Shayboniixonning okasi bo'lmish, Muhammad Sultonning o'g'lidur" (№18, 39. №18, 50). Muhammad Sulton Muhammad Shayboniixonning ukasi bo'lib, u bilan birgalikda Buxoro madrasalarida tahsil olishgan. Shayboni- yxon Movarounnahr taxtini egallagach, Buxoro hokimligini ukasi Mahmud Sultonga topshirgan.

3. Zahiriddin Muhammad Bobur shajarasi qo'lyozmada quyidagicha keladi: "Abu Said Mirzoga nabira bo'lub, Umarshayx Mirzoning o'g'lidur (Abu Said bin Mirzo Muhammad bin Mironshoh bin Amir Temurdur) (№19, 41). Nashrda: "Abu Said bin Mirzo Muhammad Mironshoh bin Amir Temurdur" holida kelgan (№19, 51). Natijada Mirzo Muhammad Mironshoh yakka bir

shaxsga kasb etib, Abu Said Amir Temurning chevarasimas, nabirasi, Bobur Mirzo Sohibqironning beshunchimas, to'rtinchi avlodi bo'lib qolgan. Qo'lyozmada to'g'ri berilgan.

4. *"Bu davlat hijriy ila 1264 nchi yilgacha, ya'ni 332 yil (1847-48-yilgacha) davom etmishdur"*. nashrda qo'shib ketilgan 1847-48-yillar xato berilgan bo'lib, aslida 1857-1858-yillarga to'g'ri keladi (№19, 52).

5. Bobur Mirzo vafoti shunday keltirilgan: *"Nihoyat 38 yil shohliq etib, hijriy ila 1137 nchi yilda Dehlida 49 yoshida vafot etmishdur"* (№19, 41-42). Hijriy yil A.Qayumov tomonidan 936-yil deya to'g'rilab ketilgan. Biroq, shoh va shoirning yoshi 47 yoshga o'zgartirilmay, 49 yosh holida qolgan (№19, 52).

6. Turdi Farog'iy adabiy merosi haqida shunday deyilgan: *"Hammasi bo'lub, adabiyot sahnasidagi butun asari 400 (to'rt yuz) misradan ozgina ortiqdur. Bundan o'n beshtasi o'zbekcha g'azal, muxammaslar bo'lub, ikkitasi tojikcha tildadur"* (№22, 47, №22, 57). Mazkur ma'lumotga diqqat qaratsak, shoir she'rlari 17 ta bo'lib chiqadi. Turdi Farog'iydan jami 18ta she'r: 12ta g'azal, 5ta muxammas va 1ta fardi yetib kelgan.

7. So'fi Olloyor vafot yili shunday berilgan: *"Hijriy ila bir ming bir yuz o'ttuz oltinchi yilda shunda vafot etmishdur (1723 nchi yilga to'g'ri keladur)"* (№23, 47). Shoir 1723-yilda vafot etgan. Hijriy 1136-yil ham milodiy 1723-yilga to'g'ri keladi. Ma'lumot nashrda to'g'rilab ketilgan (№23, 62).

8. Utojiy haqida ma'lumot berishda: *"Uslubidan Muqimiy davridan oldin XVII asr boshlarida o'tmish shoirlardan ekani ehtimolimizdir"*, deyilgan (№25, 56). Nashrda esa, *"XVIII asr boshlarida..."* deb keltirilgan (№25, 68).

9. Zaliliy fiqrasida: *"Ja'fari tayyor arab sarkardalaridan bo'lub, Chinda, Xo'tan sahrosida shahid bo'lmish, Askarboshida mazori bordur"*, deyilgan (№30, 68). Po'latjon Qayyumiy Ja'fari tayyor vafot etgan joyni, Xo'tanni Chinda vafot etganini yozmoqda. Ma'lumki, Xitoy – Chin, Sharqiy Turkiston – Mochin deb yuritilgan. Xo'tan esa, Sharqiy Turkistonning markaziy shaharlaridan biridir. Akademik A.Qayumov nuktalik bilan ushbu jumlani nashrda: *"Ja'fari tayyor arab sarkardalaridan bo'lub, chindan Xo'tan sahrosida shahid bo'lmish, Askarboshida mazori bordur"*, - deya to'g'rilab ketgan (№30, 82).

Akademik Azizxon Qayumov qo'shib ketgan ma'lumot

1. Bobur Mirzoning validasi Qutlug' Nigorxonim vafoti qo'lyozmada tubandagicha qayd etilgan: *"Bu xotun hijriy ila 911 nchi yilda Kobulda vafot etdi"* (№19, 41). Nashrda milodiy hisob ham chiqarilgan: *"1505-1506-yil"* (№19, 51).

2. Mirzo Boburning tavalludi haqida qo'lyozmada shunday deyiladi: *"Yana xususiyati shundadurki, farg'onali bo'lub, Andijon shaharida 888 nchi hijriyda tug'ulmishdur"* (№19, 41). Nashrda milodiy 1483-yil ham havola etilgan (№19, 51).

3. Z.M.Boburning taxtga chiqish sanasida ham yuqoridagi holatni ko'rish mumkin: *"11 yoshida, ya'ni 899 nchi hijriyda Farg'ona vodiysining amiri bo'lmish"* (№19, 41). Nashrdagi qo'shimcha ma'lumot: *"milodiy 1494"* (№19, 51).

4. Boburning Hindistonga hujumi: *"Hijriy ila 932 nchi yilda Hindistonga hujum etmish"* (№19, 41), nashrda qo'shimcha: *"milodiy 1525-2526"* (№19, 52).

5. Husayn Boyqaroning taxtga chiqish sanasi qo'lyozmada: *"Hijriy ila 875 nchi yilda Hirotni olib, Xuroson podshohi bo'lmishdur"* (№20, 44), deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham keltirilgan: *"1469-1470"* (№20, 54).

6. Husayn Boyqaroning vafoti haqida qo'lyozmadagi: *"36 yil hukmronliq etib, hijriy ila 711*

nchi yil 70 yoshinda Hirotida vafot etmishdur” (№20, 44) ma’lumotiga nashrda “milodiy 1505-1506” qo’shimcha qilingan (№20, 55).

7. Qo’lyozmada Aziziy “she’ridan namuna” deyilgan, biroq she’r yozilishi kerak bo’lgan sahifa qismi bo’sh qoldirilgan (№21, 46). Fikri ojizimizcha, olimning qo’lida ayni ushbu satrlarni yozayotgan vaqtida shoirning she’ri mavjud bo’lmay, mazkur o’ringa keyinroq uning she’rlaridan namunalar topib kiritmoqchi bo’lgan. Lekin, vaqt o’tishi bilan yodidan ko’tarilgan. Balki, qo’lyozmaning tahririda yoki uni yangidan oqqa ko’chirishda kiritmoqchi bo’lgandir. Bu yerda Aziziy she’ridan namuna A.Qayumov tomonidan 1959-yilda nashr etilgan “O‘zbek adabiyoti” III jild 169-betidan olinib, kiritilgan (№21, 57):

*Xush edi manga bo’lsa edi yor musohib,
Yo bo’lmasa erdi anga ag’yor musohib.*

*Xushdur kishiga agar bo’sa yor musohib,
Gar bo’lmasa oning bila ag’yor musohib.*

*Bulbul boshig’a kelmas edi muncha balolar,
Gar bo’lmasa erdi gul ila xor musohib.*

*Yo Rab, ne balodur, buki, hijron alamidan,
Bormen g’am-u anduh ila, ey yor, musohib.*

*Ko’ying itidek yori vafodor topilmas,
Ko’rdum meni dilso’xta bisyor musohib.*

*Bu telba ko’ngul birla, Aziziy, ne qilursen,
Gar bo’lmasa ul sho’xi dilozor musohib.*

8. So’fi Olloyorning she’rlarini berishda “*Teshdi ko’ksum, ezdi bag’rim, dog’(i) hijronim mening...*”, “*Dil – g’amin, xotir – hazin, tole’ – qaro, peshona – sho’r*” misralari bilan boshlanuvchi har biri 6 baytlik g’azallarini “Bu g’azal tartibdan so’ngra topildi. Shunga binoan, 52 nchi betga qo’shimcha”, “yana bir g’azal shundandur” jumalari bilan alohida sahifaga yozilib, shoir hayoti va ijodi haqidagi ma’lumotlar orasiga yopishtirib qo’yilgan. Natijada, ijodkor fiqrasidagi faktlar ikkiga bo’linib qolgan (№23, 52 nchi betga qo’shimcha). A.Qayumov ushbu she’rlarni shoir adabiy faoliyati borasidagi ma’lumotlardan keyinga tartib bilan joylashtirgan hamda g’alizliklarni bartaraf etgan (№23, 62-63).

9. “Majmuai Abdulmatlab” tazkirasining yozilish sanasi haqida shunday deyilgan: “Hijriy ila 1177 nchi yilda ta’lif etilmish” (№24, 54). Nashrda uning milodiy hisobi ham berilgan: 1763-1764 (№24, 64).

10. Huvaydoyi Chimyoniy vafoti qo’lyozmada: “*bu kishi hijriy ila 1194 nchi yilda vafot etmishdur. Milodiy ila 1775 nchi yilga muqobildir*”, deyilsa (№26, 57.), nashrda “1780-yil”ga o’zgartirib ketilgan (№26, 69).

11. Huvaydo avlodlari to’g’risida: “Vafotidan keyin o’gli Xolmuhammad qolmish. Bu esa hijriy ila 1271 nchi yilda O’shda vafot etmishdur” (№26, 57),-deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham havola etilgan: “1854-1855” (№26, 69).

12. Sirojii haqidagi ma’lumotni berishda ham nashrda uning milodiy hisobi havola etilgan: “1878-1879” (№26, 69).

13. Huvaydoning nabirasi xususida to'xtalanganida: "Taxallusi Soqib bo'lub, hijriy ila 132-yilda "Kulliyoti Huvaydo" kitobining Toshkandda bosdirmishdur" (№26, 57),-deyilsa, nashrda milodiy sana ham o'z aksini topgan: "1908-y." (№26, 69).

14. Nosehning yashagan umri haqida: "Vafoti ochiq ma'lum bo'lmasa ham, Huvaydo bilan zamondosh ekani, bundan keyin qolgani Norbo'taxon yana 18 yil turdi deganidan ma'lum bo'lishicha, hijriy ila 1212 nchi yilda hayot ekani onglashiladur",-deyilsa, nashrda uning milodiy hisobi ham mavjud: 1797-1798 (№27, 59. №27, 72).

15. Huvaydoning vafotiga bag'ishlangan ta'rih yechimi qo'lyozmada: "Mavlono Noseh Chimyoniydandur: "G'oyib o'ldi qutbi hodi" so'zi (ga) ta'rih tushubdur, shunda: 1194",-deyilsa, nashrda milodiy 1780-1781-yillar ham ilova qilingan. (№27, 60. №27, 73).

16. Qo'lyozmada Sayqaliy she'rlarini berishda Po'latjon Qayyumiy "Mavlono Sayqaliyning debochasidan bir parcha" hamda "ko'ngil" radifli g'azali alohida qog'ozga keyinchalik yozilib, mazkur 28-fiqraga 63-"a" sahifa deya yopishtirib qo'yilgan. A.Qayumov mazkur she'rlarning ketma-ketlik tartibini saqlagan holda shoirning "netar", "izlarman" radifli g'azallaridan so'ng joylashtiradi (№28, 62-63, 63-"a". №28, 74-77).

17. Ro'ziboy hofiz Mashrab yashagan vaqt haqida: "Taxminan hijriy ila 1200 nchi yillarda na'sh-u namo etmish shoir ekani gumonimizdur", deyilsa, qo'lyozmada (№29, 64), 1785-1786-yillar deya nashrda qo'shimcha qilingan (№29, 78).

18. Ro'ziboy hofiz Mashrabi soniy vafoti qo'lyozmada: "Hijriy ila vafoti 1123 nchi yilda edi",-deb berilsa (№29, 65), akademik A.Qayumov uning milodiy sanasini ham hisoblab chiqqan: 1711-1712 (№29, 79).

19. Qul Sulaymon Boqirg'oniyning "Muqtadoyi fok" so'ziga ta'rix tushgan marsiyasining hisobi: "Hijriy ila 636 nchi yil bo'ludur",-deyilsa (№31, 73), nashrda milodiy 1238-1239-yillarga to'g'ri kelishi aytilgan (№31, 87).

20. Shams II (Shamsiddin Buxoriy) yashagan vaqtni ko'rsatishda: "1330 nchi hijriyda hayot ekani ko'rinadur" hisobiga (№34, 75), 1912-1913-yillar qo'shimcha qilingan (№34, 89).

Qo'lyozma va nashrdagi uslubiy g'alizliklar (ayrim misollar)

1.	<i>"Har falokatki, bo'lur dunyoda, Hech qaysidin emas ozoda".</i>	<i>"Har falokatki, bo'lur dunyoda, Hech qaysidin emas men ozoda".</i>	№17, 38.	№17, 49.
2.	<i>Oliy saroylar, binolar, madrasalar, yo'llar qurmish, obod holga aylantirmish.</i>	<i>Oliy saroylar, binolar, madrasalar, yo'llar qurish, obod holga aylantirish.</i>	№19, 41.	№19, 52.
3.	<i>"Bu olam aro ajab alamlar ko'rdim"</i>	<i>"Bu olam aro ajab olamlar ko'rdim"</i>	№19, 42.	№19, 53.
4.	<i>"Bu ikki muyassar bo'lmasa olamda"</i>	<i>"Bu ikki ish muyassar bo'lmasa olamda"</i>	№19, 42.	№19, 54.
5.	<i>Husayniy – bu kishi temuriylardan bo'lub, nomi Mirzo Husayn bin Mirzo Mansur bin Boyqaro bo'lga-nidan o'tmish bobosiga nisbat ila Boyqoro deb, zamonamizcha aytganda, fomiliya ittijoz etmish va Husayn Boyqoro deb ma'rufdur.</i>	<i>Husayniy – bu kishi temuriylardan bo'lub, nomi Mirzo Husayn bin Mirzo Mansur bin Boyqaro bo'lganidan o'tmish bobosiga ila Boyqoro deb, zamonamizgacha aytganda, fomiliya ittijoz etmish va Husayn Boyqoro deb ma'rufdur.</i>	№20, 44.	№20, 54.
6.	<i>Temurning Mu'iziddin Umar-shayx nomli o'glining avlodidan yetishmishdur.</i>	<i>Temurning Mu'iziddin Umarshayx avlodidan yetishmishdur.</i>	№20, 44.	№20, 54.

Tabdil va nashrdagi imloviy farqlar (ayrim misollar)

T/r.	Qo'lyozmadagi variant	Nashrdagi variant	Qo'l.fiqراسi va sahifasi	Nashr fiqrasi va sahifasi
1.	tug'ulmish	tug'ilmish	№17, 37.	№17, 48.
2.	Mirzo Ulug'bek	Ulug'bek	№17, 37.	№17, 48.
3.	valiysi	valisi	№17, 37.	№17, 48.
4.	qiyinchilqlarg'a	qiyinchiliklarga	№17, 37.	№17, 48.
5.	faqirliq	faqirlik	№17, 37.	№17, 48.
6.	nazmiy	nazmi	№17, 37.	№17, 48.
7.	madovim	mudavam	№17, 37.	№17, 48.
8.	asarni	asar	№17, 37.	№17, 48.
9.	hissa	huqqa	№17, 37.	№17, 48.
10.	qo'shub	qo'shib	№17, 37.	№17, 48.
11.	Leningrod	Leningrad	№17, 37.	№17, 48.
12.	I.Baraganskiyning	I.Barachinchkiyning	№17, 37.	№17, 48.
13.	bino	biyno	№17, 38.	№17, 48.

Tazkira yozilishida tushirib qoldirilgan misra va baytlar

1. Zaliliy she'rlarini berishda, shoirning "Sunnati payg'ambari oxirzamon a'lom etib..." misrasi bilan boshlanuvchi muxammasining ikkinchi bandidan to'rt misrasi keltirilgan. Bir misrasi tushib qolgan (№30, 68. №30, 81).

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, "Tazkirai Qayyumiy" o'zbek adabiyoti tarixi haqida unikal ma'lumotlar bera olishi bilan adabiyotshunoslik fanida muhim manbalardan biridir. Asarning yagona nusxasi uzoq yillar davomida adabiyotshunos olim A.Qayumovning shaxsiy kutubxonasi-da saqlangan. Keyinchalik, olim tomonidan O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyiga topshirilgan. Hozirda ushbu muzeyning qo'lyozmalar fondida №734 inveentar raqami ostida saqlanmoqda. Tazkira tabdili 1996-yilda muallifning o'g'li, akademik Aziz Qayumov tomonidan tugallangan. 1998-yilda esa nashr qilingan. Biroq, qo'lyozma va nashr o'rtasida farqli jihatlar talaygina. Ularning matniy-qiyosiy tadqiqini amalga oshirish foydadan holi bo'lmaydi. Qolaversa, tazkirada keltirilgan shoirlarning she'rlari matnini ushbu shoirlarning devon, hamda to'plamlaridan joy olgan variantlari o'rtasida matniy-qiyosiy tadqiqini amalga oshirish ham matnshunoslik va adabiy manbashunoslik sohasi vakillari oldida turgan galdagi vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (qo'lyozma), 1960. – T.: O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi qo'lyozmalar fondi, №734.

2. Po'latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (nashrga tayyorlovchi Qayumov A.). – T.: O'zR FA Qo'lyozmalar instituti tahririy nashriyot bo'limi, 1998. 713 bet.